

Perissutti, Anna Maria

O funkci některých determinátorů neurčitosti v češtině doby gotické

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1999, vol. 48, iss. A47, pp. [129]-141

ISBN 80-210-2098-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101533>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ANNA MARIA PERISSUTTI

O FUNKCI NĚKTERÝCH DETERMINÁTORŮ NEURČITOSTI V ČEŠTINĚ DOBY GOTICKÉ

0. V této studii se budeme zabývat analýzou funkcí některých determinátorů neurčitosti ve staré češtině (v češtině doby gotické). Termínem determinátor neurčitosti (dále jen DetN) budeme nazývat množinu jazykových prostředků, jejímiž členy byly v češtině zmíněného období zájmenné výrazy s nulovým formantem (*kdo, čso, jaký, kaký, kakový, kteraký, který, kak, kde, kam, kudy, kdy/a...*), zájmena s formantem *buď* (*čso buď / co-s' buď / čso-si buď*), zájmena s formantem *ně-* (*někdo, něčso, nějaky, někaky, někakový, některaký ...*), zájmena s formantem *-koli/-kolivěk*, s formantem *-si/s'*, s formanty *všeli-, lec-* a jiné. Tyto prostředky jsou navzájem v paradigmatickém vztahu a jsou charakterizovány stejným slovotvorným procesem: skládají se z morfému, který je homonymní s morfémem tázacích zájmen a kterému budeme říkat klasifikátor (v současné češtině jsou klasifikátory *kdo, co, jaký, který, či, jak, kdy, kde, kam, odkud*), a z různých formantů (jako jsou v současné češtině *ně-, -si, -koli, leda-/lec-, všeli-* a jiné), kterým budeme říkat modifikátory (dále jen mod.). Inventář klasifikátorů i modifikátorů staré češtiny se lišil od souboru těchto prostředků v současném jazyce. O funkcích klasifikátorů a modifikátorů bude dále pojednáno v bodě 0.3.

0.1. Otázka určité i neurčité determinace v současných jazycích z hlediska synchronního byla v poslední době předmětem širokého zájmu lingvistů různých zaměření. Naopak velmi malá pozornost byla dosud věnována této otázce z hlediska diachronního. Neexistují v podstatě ani žádné studie zabývající se historickým vývojem češtiny, které by byly věnovány otázce kategorie determinace. Základní informace o stavu této kategorie v první etapě vývoje češtiny musíme proto odvozovat z několika prací zabývajících se touto problematikou ve staroslověněštině. Většina prací o determinaci ve staroslověněštině se ovšem soustřeďuje na protiklad adjektiva jmenného a složeného (typu *благъ чловѣкъ / благаи чловѣкъ*) a na otázku, zda je možné považovat ukazovací zájmeno **ъ* (které se připojovalo k adjektivu a sloužilo k označení osoby nebo věci známé

z kontextu) za manifestaci určitého členu. Někteří badatelé chápou sice určovací význam složených adjektiv šířeji a považují je za projevy širší kategorie determinace, „která je původu praslovanského, na sklonku doby předhistorické dostoupila v celém gramatickém systému jakéhosi vrcholu, ale v době historické dosti brzo většinou zanikla, dávajíc vznik novým, vesměs specificky slovanským kategoriím: životnosti (osobovosti) u substantiva, vidu u slovesa, rozlišení atributu a predikátu u adjektiva“ (F. V. Mareš, 1958, s. 95). Proti tomuto výkladu, sdílenému také A. G. F. van Holkem (1963) a jinými, podotýká však J. Kurz (1972), že stav stsl. jazyka a také starších vývojových stadií ostatních slovanských jazyků svědčí vesměs proti existenci vyhraněné kategorie nominální determinace a že není vhodné do takového rámce vtěsnávat jevy, které se dají vysvětlit také jiným, mnohdy prostším způsobem.

Z našeho hlediska tkví značný nedostatek uvedených studií o determinaci ve staroslověnštině v tom, že je věnována jen velmi malá pozornost jednak analýze funkcí determinátorů určitosti a neurčitosti, jednak srovnání kontextů, kde se tyto determinátory vyskytují. Pokud se o nich vůbec mluví, je to, jak jsme viděli, v návaznosti na jejich výskyt u složené nebo jmenné formy adjektiv, což je přirozeně velmi zúžený pohled na to, abychom z něho mohli vyvozovat obecnější závěry o statutu DetN.

Jistou výjimku představují z tohoto hlediska dvě studie, nad kterými bychom se chtěli pozastavit. Jedná se o knihu M. S. Fliera (1974), věnovanou analýze nominální determinace ve staroslověnštině v rámci teorie generativní gramatiky, a o typologickou studii M. Haspelmatha (1993) o neurčitých zájmenech. Stručná analýza těchto prací nám dovolí lépe vymezit náš přístup k otázce.

Flier navrhuje následující distribuci funkcí „neurčitých zájmen“ v stsl. (autor používá zájmenné kritérium):

- neurčitá zájmena s mod. 0 (*кто, что, кьѣ, кая, које, какы, ктеракы, каковы, кѣде, куды...*) vyjadřují referenci „neurčitou nespecifickou“;
- neurčitá zájmena s mod. *ně-* (*нѣкто, нѣчто, нѣкьѣ, нѣкакы...*) vyjadřují referenci „neurčitou specifickou“;
- adjektivum *етерь/а/о/у* považuje Flier za lexikální dubletu neurčitého zájmena *нѣкьѣ*.

Zvláštní pozornost si zaslouží typologická studie M. Haspelmatha (1993) o neurčitých zájmenech, analyzující data ze 40 světových jazyků (mezi nimiž jsou i staroslověnština a čeština), která obsahuje mj. dvě pro nás velmi důležité kapitoly o vývoji neurčitých zájmen. Jako teoretický model pro vysvětlení vývoje neurčitých zájmen slouží Haspelmathovi „teorie gramatikalizace“, vyložená Ch. Lehmannem (1985), jejímž cílem je popsat gramatikalizaci, interpretovanou jako graduální jednosměrný proces, díky kterému lexikálně-syntaktické konstrukce postupně ztrácejí svou autonomii a včleňují se do gramatiky (jako příklad tohoto procesu lze uvést vznik členu určitého ze zájmena ukazovacího, např. v románských jazycích). Haspelmath aplikuje parametry teorie gramatikalizace na vývoj neurčitých zájmen a dospívá k následujícím závěrům:

- a) S postupem procesu gramatikalizace ztratila neurčitá zájmena fonologickou podstatu. Haspelmath uvádí příklad zájmena s mod. *ně-* typu *нѣкто*,

pro které předpokládá původní stsl. strukturu *ně věmь kьto*, v níž došlo postupem času k zásadní fonologické redukci (*někto*);

- b) Mod., které se původně mohly připojovat k různým konstituentům, se postupně „vázaly“ na klasifikátory, např. *kam se koli obrati > kamkoli se obrati, ně v čem > v něčem*;
- c) Neurčitá zájmena se včleňovala do stále vyhraněnějšího paradigmatu. Haspelmath zjistil, že se v různých světových jazycích paradigma úplně gramatikalizovaných neurčitých zájmen obvykle skládá z maximálně pěti zájmenných řad.

Co se týče významu neurčitých zájmen, Haspelmath navrhuje tzv. „implikativní mapu“ jejich funkcí, schopnou postihnout distribuci funkcí mezi různými prostředky determinace neurčitosti a umožňující predikovat, jak se daná distribuce změní v procesu gramatikalizace. Mapa zobrazuje funkce neurčitých zájmen následujícím způsobem:

specifický	—	specifický	—	nespecifický	kondicionál	nepřímý zápor	přímý zápor
známý		neznámý			tázací	srovnávací	libovolnost

Tzv. „adjacent requirement“ (podmínka sousedství) predikuje, že neurčitá zájmena mohou vyjádřit více než jednu funkci, ale jenom v případě, že se jedná o funkce umístěné na mapě vedle sebe. Tento předpoklad podmiňuje také sémantický vývoj těchto prostředků: během procesu gramatikalizace mohou přibírat další funkce, ale pouze ty, které jsou na mapě umístěny vedle funkce, kterou už daný prostředek plní. Haspelmath (na základě názorů Ch. Lehmana (1985)) tvrdí, že se sémantická stránka procesu gramatikalizace projevuje ve ztrátě nebo zobecnění původního významu. Domnívá se proto, že neurčitá zájmena s mod. *ně-*, která původně vyjadřovala funkci „specifický — neznámý“, rozšířila během procesu gramatikalizace svůj význam na funkci „nespecifický“. Naproti tomu neurčitá zájmena s mod. *-si*, která původně plnila funkci „libovolnost“, tuto funkci ztratila a postupně přijala a opět ztratila všechny funkce umístěné v mapě na levé straně od funkce „libovolnost“, až po funkci „specifický — neznámý“, kterou plní dodnes.

0.2. „Specifičnost“ představuje klíčový pojem v rámci referenční sémantiky a byla předmětem mnoha lingvistických studií. Pro nedostatek místa zde nemůžeme představit všechny různé názory na tuto problematiku, a spokojíme se proto s vysvětlením toho, co tímto termínem míní uvedení autoři. Z jejich prací vyplývá, že zatímco reference „specifická“ presuponuje existenci referenta v mimojazykovém světě, reference „nespecifická“ takovou presupozici nemá. Aby byla neurčitá NP interpretována „specificky“, musí být daná propozice tvrzena, presuponována nebo konverzačně implikována jako pravdivá: NP v kontextech široce modálních (tj. v otázkách, v podmínkových souvětích, v záporových větách...) musí být tedy interpretovány jako „nespecifické“.

Co se týče druhého rysu, který Haspelmath uvádí, tj. rysu „známost“, domníváme se, že se jedná o těžko interpretovatelný rys rázu pragmatického. Není jasné, a autor to nijak nevysvětluje, kdo je onen „vědoucí“, pro kterého je daný referent nejen „specifický“, ale i „určený“ (zda je to mluvčí, 3. osoba, která je subjektem věty, nebo někdo jiný).

Analyzujeme-li následující věty, z nichž první reprezentuje případ tzv. reference „neurčitě specifické“ a druhá případ reference „neurčitě nespecifické“, všimneme si, že v obou se vyskytují stejné DetN:

(1) *Marco si koupil 0/nějaké/jakési/jedno auto.*

(1a) *Marco si chce koupit (by si rád koupil) 0-/nějaké/jakési/jedno auto.*

Je tedy na místě otázka, zda je výběr těchto rysů (tj. „specifičnost“ a „známost“) dostačující k vysvětlení kategorie neurčitě determinace. Naše kritika možná míří hlouběji a týká se teorie reference, která se skrývá za výběrem rysů „specifičnosti“ a „známosti“. Tato kritéria jsou totiž založena na teorii reference extenzionálního typu, podle které mluvčí pomocí jazykových výrazů referuje přímo k „objektům“ mimojazykového světa.

Domníváme se, že tyto extenzionální teorie zapomínají na to, že jazyk je reprezentace: neslouží k tomu, aby popisoval stavy reálného světa, ale tvoří vlastní svět, kterému budeme podle Jackendoffa (1982) říkat „svět projektovaný“, složený z mentálních reprezentací (pojmu). V naší koncepci mluvčí referuje jazykovým výrazem ke svým mentálním reprezentacím, což mu nebrání referovat i k „objektům“ reality, když to dovoluje stav světa (v případě věty (1) referují neurčitě NP „0-auto, nějaké auto, jakési auto, jedno auto“ k různým mentálním reprezentacím, jimž odpovídá „objekt“ v mimojazykovém světě, zatímco v jedné z interpretací případu (1a) „objekt“ odpovídající mentálním reprezentacím chybí).

0.3. Na základě provedených zkoumání češtiny a v duchu inspirativní teorie vyprávění francouzského lingvisty A. Culioliho (1990) jsme dospěli k alternativní interpretaci fungování kategorie neurčitě determinace (v češtině).

Uvažujeme-li o větě s neurčitou NP:

(2) *Viděl jsem 0-vojáka.*

všimneme si, že neurčitá NP *0-voják(a)* automaticky vyvolává vedle obrazu dané entity také obraz virtuálního pojmu, ke kterému daná entita patří, v našem případě obraz pojmu „býti vojákem“ (pojmy definujeme jako množinu predikací a vyjadřujeme je predikáty jako např. „býti hercem“, „býti vojákem“).

Podle našeho názoru se jedná o základní vlastnost neurčitě reference. Entita, ke které referujeme pomocí neurčitých výrazů, je zobrazena dvojím způsobem (je vnímána ze dvou hledisek) podle toho, jak to mluvčí považuje vzhledem k parametrům komunikačního aktu za žádoucí: jednak jako **libovolný člen** příslušného pojmu, jednak jako **individuum kvalitativně odlišené** od ostatních (virtuálních) prvků (individuí) příslušného pojmu.

Role DetN v tomto systému je následující. Jeho úkolem je podat informaci o tom, jak si mluvčí přeje, aby adresát zrekonstruoval označenou entitu v rámci příslušného pojmu: jako libovolný člen množiny stejných, kvalitativně neodli-

šených členů (v tomto případě mluvíme o **homogenním pojmu**), anebo jako individuum z množiny **kvalitativně různorodých individuí** (mluvíme pak o **heterogenním pojmu**). Sémantický rozdíl mezi větou

(2) *Viděl jsem 0-vojáka.*

a větou

(2a) *Viděl jsem nějakého vojáka.*

tkví podle nás v tom, že zatímco DetN *0* zvýrazňuje dimenzi libovolného členu daného pojmu (*voják je voják*) a zobrazuje pojem jako množinu kvalitativně neodlišených členů (homogenní pojem), DetN *nějaký* zvýrazňuje individuální dimenzi dané entity a zobrazuje příslušný pojem jako množinu kvalitativně různorodých individuí (heterogenní pojem: *je voják a voják*).

Vycházíme z toho, že informace o charakteru entity označené danou neurčitou NP (jedná-li se o libovolný člen homogenního pojmu, nebo o individuum heterogenního pojmu) podávají mod. (*0, ně-, -si, -koli, leda-, všeli-*), zatímco klasifikátory (*kdo, co, jaký, který, jak, čím, kde, kam, odkud, kdy*) určují příslušnou třídu.

V následující analýze DetN s mod. *0, buď a ně-* bude zřejmé, jak je možnost výskytu DetN v různých kontextech ovlivněna informacemi zprostředkovanými jednotlivými modifikátory.

0.4. V naší stati budeme dále postupovat tímto způsobem: V bodě 1 budeme uvažovat o vztahu mezi tázací, neurčitou a vztažnou funkcí zájmenných výrazů etymologicky odvoditelných z indoevropského tématu **kw-*. Námi navržená hypotéza bude podpořena v následujícím textu analýzou kontextů, ve kterých se objevují DetN s mod. *0* (*kdo, čso, kaký, kakový, kteraký, jaký, jak, kak, kde, kam, odkud, kdy/kda*). Jedná se o tzv. „free/headless relative clauses“ neboli vztažné substantivní věty bez antecedentu typu *Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí*. Navrhujeme interpretovat tyto věty jakožto věty s DetN a analyzujeme tři varianty tohoto typu, které by mohly podle P. Le Goffika (1994) nastínit logický (ne nutně chronologický) přechod od funkce neurčité do funkce vztažné (věty s antecedentem):

1. Kdo S1, S2. (*Kdo se bojí, nesmí do lesa.*)
2. Kdo S1, ten S2. (*Kdo chce, ten může.*)
3. Ten, kdo S1, S2. (*Ten, kdo miluje zvířata, miluje lidi.*)

Další kontexty, ve kterých se vyskytují DetN s mod. *0*, jsou např. podmínková souvětí, souvětí obsahová tázací a slučovací záporná souvětí se spojkou *ani/aniž* (a s kladným slovesem).

V bodě 2 analyzujeme funkci jednoho DetN, který jsme sice zaregistrovali pouze v textech Tomáše ze Štítného, ale který považujeme za pozoruhodný výběrem zvoleného mod. Jde o determinátor neurčitosti *čso buď*.

Po diskusi různých hypotéz týkajících se rekonstrukce etymologického významu mod. *ně-* uvádíme v bodě 3. kontexty, ve kterých se DetN s mod. *ně-* objevují. Jedná se o širokou škálu kontextů, od (v širokém smyslu) modálních (s epistémickou modalitou, s deontickou modalitou, souvětí účelová s kladným slovesem ve větě řídicí, obsahové věty žádací, věty rozkazovací), až po věty

oznamovací (tzv. kontexty reference „specifické“). V bodě 3.1. analyzujeme širší spektrum funkcí DetN *někdy* ve staré češtině, kde plnil také funkce dnes vyjadřované DetN *kdy* a *jednou*. V bodě 3.2. věnujeme pozornost neurčitým NP složeným z DetN *některaký* a *někaký* a z nějakého obecného jména (typu *někaká hrdost*) a upozorňujeme na distribuci funkcí těchto DetN ve staré češtině, vesměs odlišnou od současného stavu.

1. Existence jedné jediné zájmenné rodiny sloužící k vyjadřování dvou různých funkcí — tázací a neurčitě (rodiny dobře strukturované a pocházející z indoevropského tématu **kw-*) — ve starších stádiích všech indoevropských jazyků (řecké tázací *tis*, neurčitě *tis*, latinské tázací *quis*, neurčitě *quis*, stsl. tázací *кто*, neurč. *кто*...) vedla lingvisty různých zaměření (jak indoevropéisty, tak i odborníky na současné jazyky) k tomu, aby se tázali na vývojový vztah mezi těmito dvěma funkcemi (z hlediska originality a derivovanosti).

Lingvisté, kteří tvrdí, že tázací funkce je prvotní, opírají se o dva argumenty, týkající se jednak přízvuku (zatímco zájmena ve funkci tázací jsou vždy přízvučná a mohou se vyskytovat na začátku věty, zájmena ve funkci neurčitě jsou nepřízvučná a enklitická) a jednak složené slovtvorné podoby neurčitých zájmen oproti zájmenům tázacím (neurčitá zájmena jsou složena z forem homonymních s morfémy tázacích zájmen a z různých mod., z čehož zřejmě vyplývá, že se neurčitá zájmena formovala na základě již existujících zájmen tázacích). Naopak vědci, kteří tvrdí, že funkce neurčitá byla prvotní, se opírají o to, že v otázkách jsou neurčitě propozice implikovány (na to upozorňoval Lyons (1977): otázka *kdo mi ukradl kolo?* implikuje neurčitou propozici *někdo mi ukradl kolo*), z čehož usuzují, že „neurčitost“ předchází „tázací funkci“ (navíc tvrdí, že přízvuk byl doplněn později, aby dodal tázací sílu neurčitému zájmenu). Podrobný přehled různých názorů podal Gonda (1974).

Nechceme zaujímat žádné stanovisko k těmto diskusím. Považujeme totiž za dobře možné, že jedna forma slouží (resp. může sloužit) více funkcím na základě kontextu, ve kterém se nachází. Na významovou blízkost neurčitě a tázací funkce upozornila už řada lingvistů, např. Wierzbická (1980) mluví o „ignorative pronouns“, Bhat (1993) o „information gap“ a Veyrenc (1994) o „fonction élusive“ těchto dvou zájmenných řad. Francouzský lingvista Culioli (1990) vysvětluje příbuznost neurčitě a tázací funkce na základě tzv. „operace scannování prvků“, uplatňující se také u vztažných zájmen. Na pozadí Culioliho teorie pak vysvětluje P. Le Goffic (1994), že zájmena pocházející z indoevropského tématu **kw-* (plní funkci neurčitou, tázací nebo vztažnou) vyjadřují operaci „načtení, skenování“ možných, virtuálních prvků příslušné třídy (např. *kdo* — třída životných, *co* — neživotných, *jaký* — vlastností, *jak* — způsobů, *kdy* — body v čase, *kde* — body v prostoru...).

Tato operace, spočívající ve „skenování“ všech možných prvků příslušné třídy, bez konečné selekce jednoho určitého prvku, je kompatibilní s třemi uvedenými funkcemi — tázací (A), neurčitou (B) a vztažnou (C).

A. V otázkách přísluší úkol zastavit proces „skenování“ a selektovat jeden z možných prvků třídy adresátovi. Odpovědí na otázku *Kdo mi ukradl kolo?*

adresát, je-li toho schopen, zastavuje proces „skenování“ a selektuje jeden určitý prvek.

B. V neurčitých větách se jedná o proces „skenování“ bez selekce, tj. o proces, který vylučuje předem možnost selekce jednoho určitého prvku: *Někdo mi ukradl kolo* (= buď X, nebo Y, nebo Z...).

C. Ve vztažných větách je proces „skenování“ doprovázen selekcí jednoho prvku: *Student, který včera rušil během vyučování, bude potrestán*.

Funkce C se zdá být vzdálená od funkcí A a B, ale v následujícím bodě uvidíme, jak s nimi souvisí.

1.1. Kontexty, ve kterých se v současné češtině objevují DetN s mod. 0, jsou značně omezené. Jedná se např. o tzv. relativní věty bez antecedentu, hojně především v příslovích, jako např. *Kdo se bojí, nesmí do lesa*, o srovnávací věty typu *Ona je lepší než kdo jiný* a podobně (podrobněji viz Křížková (1974)). Ve staré češtině byly tyto kontexty užití DetN s mod. 0 hojnější. Při jejich analýze vyjdeme právě ze vztažných vět bez antecedentu typu *Kdo se bojí, nesmí do lesa*, které představují jak ve staré, tak i v současné češtině typický kontext užití těchto DetN.

Domníváme se, že DetN *kdo* ve větě *Kdo se bojí, nesmí do lesa* je výrazem operace „skenování“ třídy životných bytostí, kterou jsme vyložili v předcházejícím bodě. Tato věta vyjadřuje pouze potenciální existenci určitého prvku (tj. v tomto případě člověka), který se bojí a nesmí do lesa. DetN *kdo* skenuje třídu možných životných bytostí, bez toho, aby z ní selektoval určitý prvek. *Kdo* je tedy obrazem (reprezentantem) **potenciálního, libovolného členu** příslušné třídy, která je pojímána jako množina **kvalitativně homogenních prvků**. Ve staré češtině jsou takové věty s DetN s mod. 0 velmi hojné. Nacházíme je ve třech různých vzorech:

Kdo S1, S2

- (3) *...co jest zde kde na světě a světa požívá a požívati chce, musí naším protivěnstvím potkáno býti...* (TKADL., s. 79)
- (4) *Neb ne brzo většieho kto přemóž, ktož sě jest menšieho nezučil přemáhati.* (ŠTÍT.Sb., s. 151)

Kdo S1, ten S2

- (5) *Ktož je v kterém domu vnaďný ten móž, když chce, býti zrádný* (ALEX., s. 34)
- (6) *Hanebné jest, kto koho z čeho treskce, ano se to jeho samého drží.* (TKADL., s. 22)

Ten, kdo S1, S2

- (7) *První hlas má býti slyšien od toho, kto na koho laskav jest...* (TKADL., s. 14)

J. Bauer (1960) interpretuje tyto tři vzory jako tři varianty stejného souvětí, které nazývá „souvětí vztažné substantivní“. Autor upozorňuje na to, že ve staré češtině byla častější souvětí s anteponovanou větou vztažnou (podle vzoru „Kdo S1, S2“), ve kterých se někdy vyskytovalo souvztažné zájmeno *ten* ve větě řídící (tedy podle vzoru „Kdo S1, ten S2“), ale tvrdí, že se vyskytovala také souvětí s opačným větosledem (podle vzoru „Ten, kdo S1, S2“).

Le Goffic (1994) spatřuje v těchto třech variantách tři etapy logického (ne nutně chronologického) vývoje stejné struktury, která přechází od vzoru „Kdo S1, S2“ s významem neurčitým do vzoru „Ten, kdo S1, S2“ s významem vztažným. V prvním vzoru („Kdo S1, S2“) se nejedná o vztažnou funkci. Analyzujeme-li větu

(4) *Neb ne brzo väčšieho kto přemôž, ktož sě jest menšieho nezučil přemáhati*, všimneme si, že zatímco *kto* má funkci neurčitou (vyjadřuje uvedenou operaci „skenování“ členů třídy, *ktož* má funkci vztažnou a vztahuje se k libovolnému prvku vyjádřenému DetN *kto*. Přítomnost souvztažného zájmena *ten* ve druhém vzoru poukazuje podle Le Goffika na oslabení autonomie DetN s mod. 0, který bude v další fázi subordinován antecedentu: „Ten, kdo S1, S2“. Ve všech třech výše uvedených vzorech vyjadřuje DetN s mod. 0 **potenciální existenci** dané entity, která má povahu **libovolného prvku** daného pojmu.

1.2. Podmínková souvětí představují další kontext, ve kterém se vyskytují DetN s mod. 0:

(8) *Ač co dobrého činíš, ne pro minulú ale pro věčnú čiň odplatu...* (ŠTÍT.Sb., s. 87–88)

(9) *...jsi-li král, knieže neboli kto řádu vyššieho, vieš sám tehdy z práva i věděti máš, že máš býti spravedliv ke všem.* (TKADL., s. 17)

Funkce DetN s mod. 0 v podmínkových souvětích spočívá ve vyjádření **potenciálního, libovolného členu homogenní třídy**. Nejtypičtější kontext pro výskyt DetN s mod. 0 představují věty se spojkou *když*, vyjadřující děje opakované (uzuální) a blížící se svým významem větám časovým:

(10) *Daru má od Boha mnoho, když čstnú ženú daří koho* (ALEX., s. 33).

1.3. Obsahové věty tázací zjišťovací představují další kontext výskytu DetN s mod. 0. Těmito větami se mluvčí ptá na existenci dané entity. Spojky *zda* a *li* explicitně říkají, že propozice vyjádřená vedlejší větou je otevřená co do pravdivosti.

(11) *Tehdy nás otázka, je-li který žák mezi námi svěcený.* (ŽIVOTY, s. 10)

DetN s mod. 0 (*kteřý žák svěcený*) vyjadřuje i tady **potenciální, libovolný člen**, který zastupuje třídu kvalitativně homogenních členů.

1.4. Další kontext výskytu DetN 0 jsou slučovací záporná souvětí s kladným slovesem a se spojkou *ani/aniž*.

(11) *Ani chleba ani kterého pokrma sem přijímala* (ŽIVOTY, s. 32)

(12) *V nichžto dnech ani ptáka ani které dobytečka zabije* (MILION, s. 50)

V tomto případě vyjadřuje DetN s mod. 0 operaci „skenování“ členů třídy negativně orientovanou: možnost selektovat jeden určitý prvek je předem vy-

loučena, ale kladné sloveso vede k tomu, že se operace „skenování“ přesto uskutečňuje.

Během analýzy tohoto DetN jsme už vícekrát upozornili na dva aspekty jeho funkce:

- strukturuje příslušnou třídu jako homogenní;
- objevuje se v kontextech, které bychom mohli zařadit mezi modální ve smyslu existenční potencionality dané entity.

Zdá se, že mezi těmito aspekty existuje jistá souvislost.

2. Než začneme analyzovat DetN s modifikátorem *ně-*, chceme se krátce věnovat rozboru funkce DetN, který se (pokud víme) vyskytuje pouze v textech T. ze Štítného. Jedná se o DetN *čso bud'* (*co-s' bud'*, *čso-s' bud'*, *čso-si bud'*; *co* je jediný klasifikátor, ke kterému se mod. *bud'* připojuje).

Kontexty výskytu tohoto DetN jsou různého druhu: jedná se jak o kontexty typické pro DetN s mod. *0* (viz výše), tak i o kontexty, kde by byla přítomnost DetN s mod. *0* vyloučena, jako jsou např. oznamovací věty s významem všeobecným:

(13) *Řemeslníci vymýšlejí cos bud' dvorného* (ŠTÍT.Mus., s. 48a)

(14) *I trží člověka v mysli cos bud' zlého neb marného* (ŠTÍT.Mus., s. 54a)

a účelové věty s kladným slovesem ve větě řídicí:

(15) *Proto jsem živ, abych v čemsbud' tělesném se kochal* (ŠTÍT.Mus., s. 98a)

(16) *(Kupci) světlo zaslone, aby se lepší zdálo cos bud'* (ŠTÍT.Mus., s. 47a)

Podle J. Gebauera (1970) má tento DetN význam *něco*.

U J. Bauera (1960) čteme o spojce *bud'*, že pochází z imperativu sponového slovesa, které časem (během XV. stol.) ztratilo větnou platnost a kleslo ve spojkou, již bylo užíváno jednak jako spojky opakované (*bud' — bud'*), jednak jako součásti dvojitých spojek (*bud' — nebo*) a jež vyjadřovala vylučovací vztah s významem libovolnosti.

Lze předpokládat, že i částice *bud'* má význam, který Bauer definuje jako vylučovací libovolný, tj. že vyjadřuje disjunkci. Výběr částice s významem disjunkce (*bud' x, nebo y*) pro tvoření DetN nepřekvapuje. Vztahu mezi disjunkcí a neurčitostí (resp. existenční kvantifikací) si všimla už řada lingvistů: Jackendoff (1972) glosuje význam DetN *some* ve větě *You can invite someone* jako *you can invite Bill or John or Hellen...* Chtěli bychom ale upozornit na vztah mezi kvalitativní disjunkcí (vyjádřenou mod. *bud'*) a možností výskytu DetN s tímto mod. v kontextech oznamovacích.

3. Na rozdíl od DetN *co bud'* mají DetN s mod. *ně-* dlouhou tradici, sahající až do doby staroslověnské. Podle Haspelmatha (1993) pochází už dávno deetymologizovaný modifikátor *ně-* ze záporné věty znamenající *nevím* = stsl. *ne věmь*.

Autor rekonstruuje následující původní strukturu, mající dvě věty se společným konstituentem:

S		S	
NP	VP	NP	VP
	V NP		V NP
(ona)	řekla mu	(já)	nevím co

Postupem času se podle Haspelmatha tyto věty spojily do jednoho syntaktického celku. Maticová věta *nevím co* byla reanalyzována jako neurčitý determinátor a podstoupila základní fonologické redukce. Haspelmath upozorňuje na to, že z tohoto výkladu etymologického významu modifikátoru *ně-* vyplývá pouze funkce „specifický — neznámý“, protože v kontextech nespecifických, které předpokládají všeobecnou neznámost, by pro mluvčího nemělo smysl zdůrazňovat neznámost modifikátorem *ně-*. Podle Haspelmatha DetN s mod. *ně-* postupně rozšířily svůj význam a přebíraly funkce umístěné na pravé straně implikační mapy (viz bod 0.1.), tj. funkci „nespecifický“, „tázací“ a „kondicionál“.

Jak tvrdí Kopečného Etymologický slovník (1980), výklad mod. *ně-* jakožto morfému pocházejícího ze stsl. věty *ne věmь* je sice sám o sobě zcela přirozený (*přijde nevímjaký člověk — přijde nějaký člověk*), ale nemáme pro něj oporu v žádném doloženém přechodném členu. I v nejstarších slovanských jazycích najdeme už hotové DetN s mod. *ně-*. Kopečný pokládá za pravděpodobnější Brugmannův výklad, podle kterého pochází mod. *ně-* ze zdůrazněné dlouhé negace. „Bylo by tu asi třeba myslet na vznikovou situaci v afektu: *né kdo půjde? Půjde někdo?*“ (Kopečný, 1980, s. 474).

Ať je etymologický původ DetN s mod. *ně-* jakýkoli, podstatné podle nás je, že se tyto DetN objevují už ve staré češtině v široké škále kontextů, od modálních (s epistémickou a deontickou modalitou) až po oznamovací (tzv. referenčně „specifické“ kontexty).

Není totiž možné sledovat u těchto DetN uvedený posun od funkce „specifický“ k funkci „nespecifický“.

3.1. Typický kontext výskytu DetN s mod. *ně-* představují věty s epistémickou modalitou, které signalizují různé stupně jistoty mluvčího o platnosti sdělovaného obsahu.

Na rozdíl od kontextů výskytu DetN s mod. *0*, ve kterých mluvčí uvažuje o dvou možnostech (tj. sdělovaný obsah věty bude platit, anebo nebude platit), majících stejné pravděpodobnosti, ve větách s epistémickou modalitou mluvčí považuje jednu možnost za pravděpodobnější, a to tu, kterou vyjadřuje:

(17) *Sám k sobě vece: Najspieš jest něco buoh jemu o mně zjevil.* (ŽIVOTY, s. 463)

DetN s mod. *ně-* nesignalizuje tedy potenciální existenci označeného prvku, ale jeho **existenci pravděpodobnou**.

Stejný proces je patrný v kontextech s modalitou deontickou (se slovesy *chtít, muset, moci*), v kontextu účelových souvětí a obsahových, žadacích nebo rozkazovacích souvětí:

(18) *A chtě vždy výše té odplaty než ti, ktož s světem i sbožím okolo běžie, napřed něco mieti...* (ŽIVOTY, s. 36)

Jedna možnost je považována za přijatelnější, žádoucí anebo nutnou.

Co se týče strukturační příslušnosti pojmu, zatímco DetN s mod. *0* strukturuje pojem jako množinu kvalitativně stejných prvků, DetN s mod. *ně-* rýsuje (zvýrazňuje) uvnitř pojmu kvalifikační rozdíly mezi prvky, pojímá je jakožto individua. Tento proces je patrný v následující větě:

(19) *Tu sě jěchom jeho prositi, aby nám o svých dobrých skutciech neb o jiných dobrých bratřie, ješto s ním přebýváchu, svatý život vedúce, něco ráčil pověděti.* (ŽIVOTY, s. 28)

Pojem je strukturován jako celek rozparcelovaný do kvalitativně různých částí. Na to poukazuje disjunktivní popis tohoto pojmu. DetN *něco* musí tyto části skenovat a selektovat jednu z nich. Z toho vyplývá i kvantitativní význam tohoto DetN, znamenající malou část (trochu):

(20) *...odtud pak přijde na jednu cestu jenž něco poléhá, tak že...* (MILION, s. 25)

Všimneme si ještě následujícího kontextu, ve kterém se za DetN *někto* skrývá určitá specifická osoba:

(21) *Najviece, že jejie muž proto velmi sě mútieše, a chudým a nábožným mnoho peněz dávající, azda by někoho sbožného buoh uslyšal.* (ŽIVOTY, s. 452)

DetN *kto* by nemohl mít takovou funkci, protože *kto* by znamenal „jeden za všechny“ a ne jeden kvalitativně odlišený, individuum.

Domníváme se, že strukturace příslušného pojmu jako různorodého spektra možností je předpokladem k tomu, aby se DetN s mod *ně-* mohl objevit také v oznamovacích kontextech.

Schopností DetN s mod. *ně-* strukturovat příslušný pojem jako množinu různorodých individuí vysvětlíme možnost DetN *někdy/-a* plnit také funkce, které dnes plní DetN *kdysi* a *jednou*, tj. poukazovat jak na dávnou dobu (*kdysi*), tak i na časový bod v budoucnosti (*jednou*):

(22) *Persida veliká vlast jest, jenž někdy velmi šlechtilá byla, ale již nyní jest velmi od Taterúov zapsována.* (MILION, s. 22)

(23) *...bál se ten král, by je to mnoství někdy neurazili, když by chtěli protivni býti...* (MILION, s. 52)

DetN s mod. *o* tuto schopnost nemá, protože zobrazuje možné časové body uvnitř pojmu „čas“ jako kvalitativně stejné.

4. Na závěr bychom chtěli věnovat pozornost neurčitým NP, složeným z DetN *některaký* a *někaký* a z libovolného obecného jména, např.: *některaký pramen zemní*. DetN *některaký* se vyskytuje v cestopise Milion Marca Pola, když vypravěč popisuje cizí kraje a zvyky. Jedná se o instancionalizační věty typu:

(24) *Tu také jest některaké kamenie, jemuž dějí tutia, z něhož prach dělany, jest dobrý k očima.* (MILION, s. 29)

V těchto větách DetN *některaký* signalizuje nejistotu mluvčího o vhodnosti vybraného termínu pro označení nového, neznámého jevu. Tento efekt stojí za povšimnutí. Další věty, ve kterých se DetN *některaký* vyskytuje, obsahují také jiné „blokátory“ (*jako* a *nebo*), které rovněž signalizují nejistotu mluvčího o vhodnosti zvoleného výrazu:

(25) *Jest tu také jako některaké sazě nebo kopět, jenž slove spodium.* (MILION, s. 29)

V této funkci bychom v současné češtině použili DetN *jakýsi*, jehož užití bylo v češtině doby gotické značně omezeno (začalo se šířit teprve za humanismu).

DetN *někaký* se vyskytuje u abstraktních obecných jmen, především v textu Tkadlečka. Např.:

(26) ...*ale jest snad při něm někaká hrdost neb pych neb netbálnivost svých poddaných nebo někaký šeredný obyčej, ješto to naň neslušie.* (TKADL., s. 86)

V této knize jsme našli také příklad užití DetN *někaký* u vlastního jména, které připomíná užití tohoto DetN v současném jazyce:

(27) *Zdalis nestýchal a nečítal v epištole někakého mistra Bernarta mnicha, ještoť píše...* (TKADL., s. 33–34)

Tento rozbor si neklade nároky na úplnost, chce pouze nabídnout první obraz funkcí některých DetN v češtině doby gotické, který by mohl být východiskem pro další analýzu této problematiky.

LITERATURA

- BHAT, D. N. S.: Indefiniteness and Indeterminacy. Mysore 1993.
- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
- CULIOLI, A.: Pour une linguistique de l' énonciation. Paris 1990.
- KURZ, J.: K problematice funkční geneze a původního významu slovanských složených adjektiv. Kapitoly ze syntaxe a z morfologie staroslověnského jazyka. Praha 1972, s.33–41.
- KURZOVÁ, H.: Der Relativsatz in den indoeuropäischen Sprachen. Praha 1981.
- FLIER, M. S.: Aspects of Nominal Determination in Old Church Slavic. S'Gravenhage-Paris 1974.
- GEBAUER, J.: Slovník staročeský. Praha 1970.
- GONDA, J.: Notes on the indo-european **Ki*- and **ko*- pronouns. *Lingua*, 4, 1954, s. 241–285.
- HASPELMATH, M.: Indefinite pronouns. Berlin 1993.
- JACKENDOFF, R.: Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge, Mass. 1972.
- Semantics and Cognition. Cambridge, Mass.1983.
- KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník slovanských jazyků, sv. 2. Praha 1980.
- KŘÍŽKOVÁ, H.: Neurčitá zájmena typu *kdo* v současných slovanských jazycích. *Jazykovedné štúdie*, 12, 1974, s. 88–95.
- LE GOFFIC, P.: Indéfinis, interrogatifs, relatifs (termes en *Qu*-): parcours avec ou sans issue. *Faits de langues*, 4, 1994, s. 31–40.
- LEHMANN, C.: Grammaticalization: Synchronic variation and Diachronic Change. *Lingua e Stile*, 20, 1985, s. 303–318.
- LYONS, J.: Semantics, vol. 2. Cambridge 1977.
- MAREŠ, F. V.: Sborník odpovědí na voprosy po jazykoznaniju. Moskva 1958.
- MELLET, S.: Opérations de détermination. Remarques sur deux indéfinis latins: *quis et aliquis*. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, LXXXVII, 1992, s. 147–159.
- SERBAT, G.: Réflexions sur les „indéfinis“ depuis les grammairiens anciens, *Faits de langues*, 4, 1994, s. 15–21.
- van HOLK, A. G. F.: Definite and indefinite in Old Church Slavonic. Dutch contributions to the Fifth International Congress of Slavistics. The Hague 1963, s. 93–123.
- VEYRENC, J.: Les indéfinis en russe. *Faits de langues*, 4, 1994, s. 105–112.
- WIERZBICKA, A.: *Lingua mentalis: The Semantics of Natural Language*. Sydney 1980.

EXCERPOVANÁ LITERATURA A ZKRATKY

ALEX. = Alexandreida, vyd. V. Vážný, Praha 1963.

MILION = Marka Pavlova z Benátek Milion, vyd. J. V. Prášek, Praha 1902.

ŠTÍT.Sb. = Tomáš ze Štítného, Sborník Vyšehradský, vyd. F. Ryšánek, Praha 1960.

ŠTÍT.Mus. = Tomáš ze Štítného, Sborník muzejní, vyd. K. J. Erben, Tomáše ze Štítného Knížky šestery, Praha 1852.

TKADL. = Tkadleček aneb Rozmlouvání mezi žalobníkem a Neštěstím, které ho připravilo o jeho milenku, vyd. F. Šimek, Praha 1940.

ŽIVOTY = Staročeské životy svatých Otců, vyd. E. Smetánka, Praha 1909.

ON THE FUNCTION OF SOME INDEFINITE DETERMINERS IN OLD CZECH (XIV century)

This paper throws light on the function of some indefinite determiners in Old Czech (XIV century), a question which has been till now completely neglected by linguistic inquire.

After having considered the relation between indefinite, interrogative and relative functions, all expressed by pronominal forms related to the indoeuropean theme *Kw-, we analyze the contexts, where three old Czech indefinite determiners appear. Our analysis concerns indefinite determiners with modifier *o*, indefinite determiner *co bud'* and indefinite determiners with modifier *ně-*.

The comparison of the contexts of appearance of the three analyzed indefinite determiners, leads us to formulate the operation conveyed by them.

Anna-Maria Perissutti

via Giulia, 26

I - 341 00 Trieste

perissut@dns1.sslmit.univ.trieste.it

